

УДК 811'373

Маргарита В. Жуйкова

(Луцьк, Україна)

Дієслівна омонімія: лінгвальні та екстралінгвальні аспекти

Статтю присвячено аналізу лінгвальних та екстралінгвальних чинників, які спричинились до формування оцінного предиката вигоріти. Оскільки в лексикографічних працях цей предикат кваліфікується по-різному, подано аргументацію на користь його потрактування як омоніма до дескриптивного дієслова вигоріти.

Ключові слова: омонімія, полісемія, гомогенні омоніми, оцінний зміст, реструктуризація сем.

Омонімія є складним мовним феноменом, осмислення якого безпосередньо пов'язане із встановленням семантичних меж лексеми, з проблемою тотожності та окремішності мовних елементів лексичного рівня. Незважаючи на значну мовознавчу літературу, присвячену питанням омонімії та полісемії, проблема мовного статусу певних одиниць при найближчому розгляді виявляється далекою від остаточного рішення, що наочно виявляється в лексикографічній практиці, зокрема, в загальних та спеціалізованих словниках. Питання омонімії не замикається лише в межах лексикології, вона значно вагоміша і заторкує інші ділянки мовознавства, зокрема, має вихід у дериватологію. Серед способів словотворення виділяють так зване лексико-семантичне, яке засноване на діяхронному процесі семантичного розмежуванні колись цілісних одиниць, про що пише Н. Ф. Клименко, див. [6, с. 306]. Отже, питання щодо кваліфікації певних одиниць як полісемантів чи омонімів у багатьох випадках виходить за межі лексикографічного опису і набуває статусу теоретичної проблеми.

Одна з найскладніших проблем при трактуванні пари одиниць як омонімів виникає насамперед через нечіткість їх дефініцій, які засновані на таких

нестрогих характеристиках, як «повна самостійність значень» (Т. Брянцева, Т. Цейтлін), «внутрішня незв'язаність значень» (Л. Новиков), «відсутність асоціативних зв'язків» (Д. Шмельов), «розрив семантичних зв'язків» (Л. Кутіна). Названі ознаки не можуть, очевидно, мати статус критеріїв для кваліфікації явищ омонімії через свою непрозорість та неоднозначність і тому неспроможні забезпечити об'єктивність при визначенні статусу певних лексичних явищ. Як зазначають автори праці «Многозначность и омонимия», обговорюючи питання про виокремлення омонімів, такі характеристики мовних явищ, як наведені вище, є радше психологічними оцінками, аніж лінгвістичними критеріями [3, с. 8]. У цій роботі наочно задемонстровано труднощі, пов'язані з нечіткістю критеріїв для кваліфікації певних явищ як лексико-семантичних варіантів чи омонімів. Якщо для так званих етимологічних (гетерогенних) омонімів проблема кваліфікації може бути розв'язана через відсилку до їхнього походження, то при аналізі гомогенних омонімів, що виникли в результаті розпаду полісемії і становлять у мовах значну за чисельністю групу, лінгвісти (передусім лексикографи) часто спираються на своє мовне чуття.

Характерно, що здебільшого ґрунтовні лінгвістичні праці з питань омонімії засновано на матеріалі іменникової лексики. Так, вже згадувана монографія «Многозначность и омонимия» присвячена докладному аналізу лексем російської мови *партия 1* («політична сила») та *партия 2* («завершена гра»), а також двох іменників німецької мови: *Zug* у п'яти значеннях («поїзд», «військовий підрозділ», «хід у шахах», «риса обличчя», «хода») та *Grund* у чотирьох («причина», «основа», «дно», «яр», «ґрунт»). Вагома дисертаційна праця Д. Качурина «Проблема разграничения омонимии и полисемии применительно к практике составления толковых словарей» [5] також спрямована на дослідження морфемно-нечленованих іменників. Щодо дієслівної омонімії, яка, на нашу думку, становить значний інтерес саме через складність концептуальних структур, що кодуються дієсловами, то вона обстежена значно меншою мірою. Назвемо цікаву статтю М. Якубовської, де розглянуто розпад семантичних зв'язків у дієслівних гомогенних омонімів, раніше полісемантів, див. [7].

Зазначимо, що загалом лексикографічна практика кваліфікації тих чи тих дієслів як омонімів або полісемантів у східнослов'янських мовах значною мірою базується на положеннях, запропонованих свого часу О. Ахмановою у монографії «Очерки по общей и русской лексикологии». Згідно з концепцією авторки, омоніми – це явище не тільки і не стільки семантичне, як структурне, морфологічне, лексико-синтаксичне і стилістичне. Так, на думку О. Ахманової, від лексичних омонімів вимагається однакове членування основи, «стилістична однорідність», «відсутність ... різко виражених відмінностей експресивно-стилістичного характеру», а також синхронне існування на певному часовому зрізі [1, с. 141]. Одиниці, що при формальному сходженні плану вираження і при суттєвому розходженні плану змісту виявляються різностильовими і/або різночасовими, трактуються при цьому не як омоніми, а як окремі значення багатозначної лексеми. При розмежуванні явищ дієслівної полісемії та омонімії ці критерії доповнюються й іншими, зокрема, вимогою паралельності парадигм

провал, невдачу. Семантичний компонент «успіх» вносить у лексичне значення потужний оцінний складник, який заступає в ньому будь-які дескриптивні ознаки. Контексти свідчать, що ситуації, позначувані цим предикатом, мисляться радше як випадкові, ніж як такі, що зумовлені цілеспрямованою діяльністю та зусиллями суб'єкта, див.: *Был еще смешной человек, пожилой, с оливковым лицом, тоже из гостей Порфирия, который ухаживал одновременно за Ритой и Ольгой, где **выгорит**...* (Ю. Трифонов. Другая жизнь). Складається враження, що часто успіх, позначений цим предикатом, ніби падає людині на голову як подарунок долі (пор. як *карти ляжуть*); цим предикатом ніколи не маркуються такі ситуації, в яких суб'єкт сам визначає мету і докладає зусилля для її досягнення, як, наприклад, при спортивних тренуваннях чи репетиціях музикантів.

Зауважимо, що позитивна оцінка, наявна у семантиці предиката *выгорити*, суперечить тим конотаціям, які можуть бути виведені із вихідної ситуації згорання, вписаної в концептуальну картину світу, адже згорання – і тим більше повне вигорання – є знищенням чогось цінного (людського майна чи природних ресурсів), а тому в стандартних випадках оцінюється негативно (не беремо до уваги маргінальні ситуації). При діакронному семантичному аналізі важливо врахувати, що джерелом позитивної оцінки в предикаті може бути лише та вихідна концептуальна структура, яка сформувалася на основі певного типу ситуацій. Тому пошуки генези предиката *выгорити* (власне, російського *выгореть*) логічно переносяться у екстралінгвальну площину, у сферу реалій минулого.

Щодо часу виникнення оцінного значення у російського дієслова *выгореть*, то певних даних нема, хоча за точку відліку розпаду семантичних зв'язків між прямим та вторинним значенням, тобто виокремлення омонімів, можна прийняти лексикографічну фіксацію у словнику В. Даля: “*Выгорать*. *Дело его, тяжеба его *выгорела*, решена в его пользу“ (Даль 1, с. 291). Прикметно, що В. Даль включив це дієслово у стверджувальну конструкцію, а для тлумачення використав одиницю з логічною позитивною оцінкою (*в его пользу*). У цьому можна бачити непряме свідчення того, що первісно предикат *выгореть* позначав саме сприятливий для когось результат. Особливості вживання цього предиката до розпаду полісемії демонструють такі контексти, що вміщено у “Словаре обиходного русского языка Московской Руси XVI–XVII вв.” та “Словаре русского языка XVIII в.”:

*А вино гсдрь я смотрил кажетца против гсдрь твоего писма вполы **выгораеть** а иное и без мешаня **выгораеть*** (СОРЯ 3, с. 181).

*Для пробы чинить вину отжиг, чтоб проба вина от огня **выгорела**; Подрядное вино в Санктпетербург привозить самое доброе, ...которое бы от огня **выгорало*** (СРЯ XVIII, 4, с. 208).

Ці контексти, очевидно, вимагають екстралінгвальних коментарів, аби прояснити денотативні ситуації. Перше, що впадає в око, – це співіснування в текстах лексем *выгораеть*, *огонь* та *вино*, причому вогонь виступає чинником спалювання чогось, отже, тут предикат вживається у прямому, а не в образному значенні. Описані ситуації безпосередньо стосувались сфери винокуріння та державної монополії на продаж горілки (*вина*, *хлебного вина*), що існувала в Московщині, пізніше в Російській імперії. Оскільки технологія виробництва

горілки не була стандартизована і загалом мала багато місцевих особливостей, кінцевий продукт міг сильно варіюватися. Продаж “хлебного вина” давав чималі прибутки в державну скарбницю, отже, держава була зацікавлена в контролі за його якістю. Для визначення міцності (тобто вмісту спирту) користувались певним простим і доступним прийомом. Його практикували ще з XVI ст., однак законодавчо він був закріплений лише наприкінці XVII ст. у законі під назвою “О ведении в Сибири кабаков таможенным головам, а не воеводам, и об управлении питейними сборами” (1698 р.). Для того щоб перевірити горілку на міцність, використовували дію під назвою *отжиг*. Для цього вживали дві мірні ємності, одна з яких – склянка – мала бути вдвічі меншою за об’ємом. Спочатку горілку наливали в більшу ємність, що виготовляли з металу (так звану *сожигательницу*), нагрівали на вогні майже до кипіння, а потім горілку підпалювали. Оскільки спирт і вода мають різні температури випаровування, першим вигорає спирт. Залишок після вигорання спирту виливали у мірну склянку. Якщо вода повністю вміщалась у склянку, це означало, що частка спирту в горілці була доволі високою, і така горілка вважалась якісною. Якщо ж води залишалось більше, ніж входило у склянку, то робився висновок про малий вміст спирту і низьку якість горілки. Такий спосіб контролю за якістю дозволяв ефективно боротися проти фальсифікацій, докладніше див. [4, с. 85].

Отже, в російській мові приблизно до кінця XVIII ст. існувало спеціалізоване значення *выгореть*, денотатом якого виступала ситуація перевірки горілки на міцність шляхом її підпалювання. Слід зауважити, що ситуація вигорання спирту є єдиною позитивно оцінюваною серед всіх, які могли бути позначені дієсловом *выгореть*, адже зникнення половини об’єму горілки означало високу якість продукту з усіма сприятливими наслідками для виробників, постачальників та споживачів. На цій основі в ментальній структурі, яка корелювала з дієсловом *выгореть* у його спеціалізованому вживанні, сформувався позитивний оцінний компонент, причому в семантиці цього лексико-семантичного варіанту *выгореть* він існував у латентному стані аж до того часу, поки дієслово не вийшло за межі ситуації випробовування якості горілки. Згодом дескриптивний складник, пов’язаний з вогнем, горінням, перевіркою горілки на міцність, цілком анулювався, а оцінний зміст («вдатися, завершитися успіхом»), навпаки, вийшов на перший план і став домінуючим. Цьому спряло, очевидно, і поступове звуження сфери вживання дієслова *выгореть* у спеціалізованому значенні, пов’язаному з перевіркою на міцність “хлебного вина”.

Як можна припускати, формування оцінного значення, яке згодом почало функціонувати як самодостатній омонім, корелювало із зміною сполучуваності вихідного дієслова: коли дескриптивні ознаки ситуації стали відчуватися як зайві, у предиката спростилась актантна структура, що граматично виявилось у вживанні безособових конструкцій (*вино выгорело у кого* → *выгорело у кого*). Відсутність у реченні цілком певного підмета (*вино*) чи заміна його на одиницю з нечіткою референцією (наприклад, на неозначений займенник) маркували змістовий відрив дієслова від денотативної ситуації горіння і перехід до позначення інших ситуацій із позитивним вислідом.

Отже, встановлення генези оцінного предиката стає можливим лише за умов відновлення тих екстралінгвальних чинників, які сприяли внутрішньослівній деривації. Для цього необхідно з високою мірою ймовірності виявити ту референтну ситуацію, яка називалась рос. дієсловом *выгореть* в його прямому значенні, пов'язаному з вогнем і горінням. Важливо також взяти до уваги власне лінгвальні чинники, що вплинули на розвиток плану змісту цього дієслова. Серед них слід виділити подальше розширення денотативного простору, зміни у сполучуваності та їх закріплення у мовленні, а також зникнення вихідної конструкції, в якій вживалось спеціалізоване значення дієслова. Значення оцінного предиката набуло високої міри ідіоматичності, при якій семантика цілого не може бути виведена із семантики складників. Змістове розходження між одиницями досягло рівня повного розриву, що дозволяє кваліфікувати вихідне та оцінне *выгореть* як два самостійних омонімічних предиката. Саме в статусі омоніма до вихідного дієслова лексема з оцінним значенням була запозичена в українську та білоруську мови.

Таким чином, у розвитку дієслова *вигоріти* сталося кілька процесів: виділення спеціалізованого значення та його семантичне збагачення прагматичним компонентом; реструктуризація його сем, що призвело до нівелювання дескриптивних ознак та актуалізації оцінного ядра. Саме останній процес позначився на синтаксичному рівні зміною іменного оточення дієслова. Відірвавшись від вихідної ситуації горіння, російська лексема *выгореть* набула самостійного, немотивованого значення і тим самим виділилась в окрему лексему, омонімічну до вихідного предиката.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: ГУПИМП, 1957. 295 с.
2. Ахманова О.С. Словарь омонимов русского языка. – М.: Сов. энциклопедия, 1974. 448 с.
3. Арсеньева М., Строева Т., Хазанович А. Многозначность и омонимия. – Л.: 1966. 131 с.
4. Байбурин А., Беловинский Л., Конт Ф. Полузабытые слова и значения : словарь русской культуры XVIII–XIX вв. – СПб.: Европейский дом – М.: Знак, 2004. 680 с.
5. Качурин Д. Проблема разграничения омонимии и полисемии применительно к практике составления толковых словарей. Диссертация ... кандид. филол. наук по спец. 10.02.01 – русский язык. – М., 2013. 393 с.
6. Клименко Н. Ф. Лексико-семантичне словотворення // Українська мова: Енциклопедія. 2-е вид. – К.: 2004. С. 306–307.
7. Якубовская М. Изменение морфолого-синтаксических признаков слова при переходе от полисемии к омонимии // Русский язык в школе. 1976. № 3. С. 83–88.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

БАС – Словарь современного русского литературного языка в 17 томах. Том 2. – М.–Л.: Из-во АН СССР, 1951. 830 с.

Бус. – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред.

В. Бусел. – Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.

Даль – Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В 4-х т. – М., 1955. Т. 1. 812 с.

Кузн. – Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С.А. Кузнецов. – СПб.: Норинт, 2004. 1534 с.

МАС – Словарь русского языка : в 4-х т. / Под ред. А. П. Евгеньевой. Т. 1. – М. : Русский язык, 1985. 702 с.

ОШв – Толковый словарь русского языка. 4-е изд., доп. – М.: ООО “А ТЕМП”, 2006. – 944 с.

СОРЯ – Словарь обиходного языка Московской Руси XVI–XVII вв. / Под ред. О. С. Мжельской. В. 3. Вор – Вящий. – СПб.: Наука, 2010. 323 с.

СРЯ XVIII – Словарь русского языка XVIII века. Вып. 4. (Воздух – Выпись). – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1988. 256 с.

СУМ – Словник української мови в 11-и т. Т. 1. – К.: Наукова думка, 1970. 799 с.

ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў 5 т. – Мінск: Беларуская Савецкая Энцыклапедыя, 1977-1984. URL: <https://www.skarnik.by>

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови. У 2-х кн. – К.: Наукова думка, 1993. 980 с.

Уш. – Толковый словарь русского языка под ред. Д. Н. Ушакова : в 4-х т. Т. 1. – М. : Госуд. из-во иностр. и национ. словарей, 1935. 1562 стлб.

Zhuykova Marharyta

Verbal Homonymy: Lingual and Extralingual Aspects

*The article represents the results of a research of lingual and extralingual factors that were involved in the formation of Ukrainian estimation predicate *визопиму/выгорити*. Due to the fact that this predicate is qualified in different ways, the article provides arguments and considers this predicate to be a homonym to a descriptive verb *визопиму/выгорити*.*

Keywords: *homonymy, polysemy, homogeneous homonyms, estimative sense, restructuring of semes.*